

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.01.005>

УДК: 316.323.3+008'02:342.1

JEL: A2, N41, O52, P40

Віктор Тарасевич

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: НАРОДЖЕННЯ ПОЛІСА-ДЕРЖАВИ

Ця стаття продовжує цикл публікацій про універсумну еволюцію античної цивілізації, її субцивілізацій та присвячена розгляду суперечливих соціально-економічних та політичних процесів в афінському ареалі Стародавньої Греції у другій половині VIII – першій половині IV ст. до н. е. Увага акцентована на характеристиці важливих етапів державотворення в Афінах. Показано, що прискорений розвиток ринкових та товарно-грошових відносин у VII–VI ст. до н. е., каталізований, зокрема, великою колонізацією, збільшує ряди неродовитих, але багатих ремісників, торговців, купців, лихварів, фетів-боржників, сприяє витісненню патріархального рабства класичним. Поглиблений розрив між економічною роллю, що змінилася і зростає, вказаних кластерів та їх політичним безправ'ям, а також розкол евпатридів на ринковиків і традиціоналістів стимулював важливі продержавні реформи, у тому числі кодифікацію звичайного права, заснування судів, початок утворення адміністративно-територіальних округів, що не збігаються з родовим територіальним розподілом. Показано, що занепад родового ладу відбувався за участю самої родової знаті, яка переслідувала своєкорисливі інтереси, що призвело до перемоги діакріїв та зародження держави. Проаналізовано роль політичної діяльності Солона у формуванні Афінської держави,

Тарасевич Віктор Миколайович (viktarsevich@gmail.com), д-р екон. наук; Національна металургійна академія України (Дніпро). ORCID iD-0000-0002-6997-0166

Цитування: Тарасевич В. М. Антична цивілізація: народження поліса-держави. *Економічна теорія*. 2022. № 1. С. 5–25.

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.01.005>

© В. Тарасевич, 2022

ISSN 1811-3141. *Економічна теорія*. 2022. № 1: 5–25

тиранії Пісістрата, реформ Клісфена – Перікла, які сприяли народженню поліса-держави. І якщо в переважній більшості випадків політичні режими дрейфують від демократії до авторитаризму та тоталітаризму, то в Афінах, навпаки, домінує демократизація. Зроблено висновок, що саме з реформами Перікла в Афінах завершується формування демократичного устрою в його класичній формі.

Ключові слова: антична цивілізація, афінський ареал, етапи державотворення, кланово-олігархічна владна група, тиранія, полісна демократія, поліс-держава, державна форма привласнення.

ANTIQUE CIVILIZATION: THE BIRTH OF A POLIS STATE

Viktor Tarasevych (viktarasevich@gmail.com) Doctor of Economics, Professor, Chair of Department of International Economics, Political Economy and Governance Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro). ORCID ID 0000-0002-6997-0166

This article continues the series of publications on the universum evolution of ancient civilization, its subcivilizations and is devoted to the consideration of controversial socio-economic and political processes in the Athenian area of Ancient Greece in the second half of the 8th – the first half of the 4th century bc. Attention is focused on the characteristics of the important stages of state formation in Athens. It is shown that the accelerated development of market and commodity-money relations in the 7th – 6th centuries bc, catalyzed, among other things, by the great colonization, multiplies the ranks of unborn, but rich artisans, merchants, merchants, usurers, debtor fetes, contributes to the displacement of patriarchal slavery by the classical one. The deepening gap between the changed and growing economic role of these clusters and their political lack of rights, as well as the split of Eupatrides into marketers and traditionalists, stimulated important pro-state reforms, including the codification of customary law, the establishment of courts, the beginning of the formation of administrative-territorial districts that do not coincide with the tribal territorial division. It is shown that the decomposition of the tribal system took place with the participation of the tribal nobility itself, pursuing selfish interests, which led to the victory of the diacrii and the emergence of the state. The role of Solon's political activity in the formation of the Athenian state, the tyranny of Peisistratus, the reforms of Cleisthenes-Pericles, which contributed to the birth of the polis-state, are analyzed. And if in the overwhelming majority of cases political regimes drift from democracy to authoritarianism and totalitarianism, then in Athens, on the contrary, democratization dominates. It is concluded that it is

with the reforms of Pericles in Athens that the formation of a democratic system in its classical form is completed.

Key words: ancient civilization, Athenian area, stages of state formation, clan-oligarchic power group, tyranny, polis democracy, polis-state, state form of appropriation.

Вступні зауваження

Універсумні зрушення "темних століть" багато в чому визначили зміст і характер наступної 400-річної еволюції Стародавньої Греції (друга половина VIII – перша половина IV століття до н. е.). Основні історичні процеси цього періоду добре відомі: синоїкізм, "велика колонізація", піднесення Афін та Спарти та очолюваних ними союзів, греко-перська та пелопоннеська війни, розквіт та криза полісної системи, апогей культури, народження монархії Александра Македонського та епохи еллінізму. З історичної літератури відомі і найбільш значущі, агреговані *рушійні сили та причини* того, що відбувалося – експансія заліза та відповідний розвиток усіх елементів продуктивних сил, ремесла та торгівлі; зростаючі потреби у засобах виробництва, насамперед сировині, та предметах споживання, особливо у хлібі; демографічний бум та відповідний дефіцит вільних земель; боротьба родових та постродових порядків, різних соціальних кластерів; прагнення до збагачення, у тому числі шляхом військових завоювань та пограбування; особисті, кланові та корпоративні владні амбіції.

Зазначені *причини універсально-унікальні* в тому сенсі, що мають пряме та/або непряме відношення до всіх згаданих процесів, але в кожному з них відіграють особливу, більш-менш значущу роль. Наприклад, *синоїкізм* як специфічний давньогрецький різновид централізації, детермінований насамперед боротьбою родової знаті за землю та вище становище у владно-аристократичній ієрархії. Далі. Спершу західний вектор "великої колонізації" дорійцями, халкидянами та ахейцями узбереж Італії та Сицилії був викликаний потребою в *дефіцитних видах сировини*, насамперед у металі (*История Европы ...*, 1988. С. 230). *Торгівля* стала "модератором" колонізації еолійцями о. Лесбос та Еоліди в Малій Азії,

іонійцями – більшої частини островів Егейського моря та середньої частини західного узбережжя Малої Азії, дорійцями – південної частини узбережжя Малої Азії. Експансія на північний схід, до берегів Чорного та Азовського морів мала на меті не стільки торгіві, скільки *освоєння родючих земель*. Зрозуміло, спроба вибудувати причини того чи іншого процесу "за ранжиром" значущості, визначити взаємозв'язки між ними заслуговують на пильну увагу. Але в економіко-теоретичній за характером статті доречно акцентувати на *ендогенних соціально-економічних причинах глибинного порядку з урахуванням їхнього універсального контексту*.

У зв'язку з цим необхідно враховувати *пасіонарне піднесення* народженого і дорослішаючого *еллінського етносу*, що належить до аналізованого періоду. Висока пасіонарна енергія (порівняно з такою ж на інших етапах циклу життя етносу) за допомогою уно-інституціонального механізму трансформується в суспільну і таким чином сприяє прискоренню, інтенсифікації ендогенних економічних, політичних, соціальних та духовних процесів. Звернемо увагу на особливості коеволюції *своєння і стейтогенезу* (державотворення) з урахуванням змін у соціально-кластерній структурі у двох *субцивілізаційних ареалів* Стародавньої Греції – афінському та спартанському. Почнемо з Афін, що виступили в авангарді кардинальних реформ.

Початок державотворення

Описаний в історичній літературі синойкізм за формою дуже схожий з племінною та союзно-племінною централізацією східних та Крито-Мікенських унтурів. Вже наприкінці VIII століття до н. е. Афіни зі звичайного поселення перетворюються на *державоформуючий поліс* (ДФП) на чолі з колегією виборних архонтів (правителів, вищих посадових осіб) з числа голів родів та представників вищої родової знаті фратрій (сукупності кількох родів одного племені) та філ (родових об'єднань, общин), що об'єдналися. Отже, владна група такого полісу (ВГДФП) спочатку була організована за кланово-родовим принципом та уособлювала *олігархію* – владу небагатьох. З огляду на виборність архонтів роль особисто-родового по-

чатку зберігалася, а утворення ареопагу привнесло до ВГ начало персонально-родове. Родова знать панувала і раніше, але у VIII – VI століттях на тлі суттєвих зрушень у системі своєння і у соціальной структурі поліса зберігати, а тим паче нарощувати, це панування ставало дедалі складніше.

По-перше, докорінно змінилося становище ремісників. З колись бездомних і мандрівних майстрів вони перетворилися на досить розвинені осілі корпорації, які займали полісні квартали. Їхня колишня виключеність із системи родових та відповідних протоінституційних зв'язків із общинами в нових умовах сприяла зміцненню їхньої економічної незалежності. Найбільш успішні з них за рівнем грошового та майнового багатства не поступаються евпатридам (аристократам), але, залишаючись метеками (переселенцями, іноземцями), не мають рівних прав з евпатридами та селянами. Звичайно, така політична дискримінація не могла їх задовольняти.

По-друге, "велика колонізація" каталізувала не тільки ремісничу, а й торгову діяльність. Подібно до ремісників, *торговці, купці, неродовиті лихварі* об'єднуються у своєрідні корпорації, оселяються не тільки в портових, а й полісних кварталах, швидко нарощують доходи і багатство, виявляють невдоволення політичною дискримінацією.

По-третьє, посилюється диференціація *евпатридів*. Найбільш активні з них досягають успіху в торгівлі, лихварстві, закабаленні вільних селян і за допомогою використання зростаючих ресурсів і доходів намагаються витіснити менш успішних візаві з ключових владних позицій.

По-четверте, помітно збільшується кількість *фетів* – боржників та здольщиків. Експансія товарно-грошового обігу зіграла з ними злий жарт. Якщо в старі добрі часи абсолютного домінування натурального господарства позичання зерна та/або інших продуктів у евпатрида або більш заможного селянина не супроводжувалося серйозними ускладненнями – маючи надлишки, але не маючи можливості їх продажу, такий евпатрид або селянин був зацікавлений давати їх у борг на дуже вигідних для позичальника умовах, то зазначена експансія суттєво трансформувала "кредитні" протоінсти-

тути у напрямі монетизації та зростання позичкового відсотка. Основна ж маса селян-позичальників була не готова до такої трансформації і опинилася на межі розорення.

По-п'яте, на зміну патріархальному рабству приходять класичне. Експлуатація *безправних рабів* певним чином об'єднує їх власників – представників різних соціальних кластерів. Перед лицем спільного ворога вони змушені у той чи інший спосіб виробляти загальну щодо нього позицію.

Зрозуміло, найважливішою детермінантою життєдіяльності та інтересів представників різних соціальних кластерів, змісту та характеру їх взаємодій залишалися *відносини своєння*, які еволюціонували разом із унутворами. Насамперед, ідеться про екзопривласнення *землі*, продуктів та доходів з неї, а також відповідних засобів виробництва. Утворена (і оновлювана) у результаті синоїкізму полісна громада, на відміну своєї попередниці, зберегла у себе лише деякі елементи КІ екзопривласнення *неподільної* землі. Наприклад, вона залишалася гарантом заборони на передачу ділянок землі чужинцям-іноземцям. Отримані від Лаврійських срібних копалень доходи ділилися між членами полісу (Сергеев, 1963. С. 219). Проте лєвова частка зазначених елементів "набула" *владно-власницького* характеру.

Оскільки до кінця VIII ст. до н. е. ВГДФП була сукупністю голів родових кланів (колегія архонтів) та родовитих персон (ареопаг), то не могла бути ніким іншим, як актором *особисто-персонального кланово-кланово-колективного* (ОПКлКлК) екзопривласнення *неподільної* землі та відповідних засобів виробництва, продуктів і доходів¹. Оскільки ж архонти запрошували на народні збори тільки вгодних мужів (Сергеев, 1963. С. 169), остільки саме під "начало" ВГДФП перейшла значна частина піделементів розпорядження, володіння, отримання доходів, управління, які раніше належали до КІ екзопривласнення.

¹ Надалі, якщо не буде обговорено спеціально, під екзопривласненням землі мається на увазі також екзопривласнення відповідних засобів виробництва, продуктів та доходів.

Неважко здогадатися, що з приводу розподілу та перерозподілу зазначених піделементів між членами ВГДФП точилася безперервна боротьба, зовнішніми ознаками якої були перманентні зміни у положенні, ролі та повноваженнях членів ВГ. Ключові мотиви їх владно-власницької активності стають цілком зрозумілими, якщо врахувати, що кожен евпатрид вже був актором ККл(С)Пе екзопривласнення родової землі, тому прагнув помножити його об'єкти у вигляді використання свого становища у ВГДФП. Зокрема, йдеться про "перелив" частини доходів з ОПКлКлК до ККл(С)Пе екзопривласнення. Не виключено, що подібна доля спіткала і частину неподільних земель, особливо в межах поліса².

Очевидно, згадані "бої" між евпатридами аж ніяк не заважали їм поєднувати зусилля щодо фактичного захоплення земель у селян – середняків та бідняків. *Формально* залишаючись у ККл(С)Пт розпорядженні бідняка-позичальника, його клер (земельний наділ) фактично опинявся у ККл(С)Пе частковому розпорядженні та володінні евпатрида-кредитора, оскільки саме цей останній визначав порядок господарського використання ділянки та отримував із неї левову частку доходів. У VI столітті до н. е. боргові стовпи вже стояли якщо і не на більшості, то на багатьох селянських клерах. Угоди самозакладу селян стали масовими, що означало фактичне перетворення боржника на об'єкт ККл(С)Пе екзопривласнення позикадавця з ймовірною перспективою рабства. Майже ніхто з селян не був застрахований від потрапляння в боргову кабалу.

Масовий перелив елементів екзопривласнення землі з ККл(С)Пт у ККл(С)Пе екзопривласнення призвів до загострення протистояння фетів та евпатридів. Своє обурення фети вважали тим більше виправданим, що існуючі *протоінститути екзопривласнення* землі аж ніяк не санкціонували фактичну втрату клерів (земельних наділів), а дії владних евпатридів спиралися на їх (протоінститутів) свавільне тлумачення. Останнє стало можливим внаслідок переводу (тим чи іншим чином, у тій чи іншій формі) з КІ в

² В умовах протоінституційної та формальної заборони на подібні операції останні могли здійснюватися нелегально, тінювим чином.

ОПКлКлК ендопривласнення протоінститутів фратрій та філ, що входять до полісної общини, у процесі синоїкізму.

Таким чином, у VI столітті до н. е. значно *загострилися суперечності* між великими і дрібними земельними власниками, ВГДФП і демосом, ККл(С)Пе і ККл(С)Пт екзопривласненням землі, ОПКлКлК та КІ ендопривласненням протоінститутів. Їхньому толерантному розв'язанню аж ніяк не сприяла поява нових "зон напруги". Йдеться про значне зростання економічної значущості та впливу *соціальних кластерів ремісників, торговців та лихварів*, які уособлювали нові постродові економічні порядки, товарно-грошові та ринкові відносини. Не будучи у своїй більшості членами полісної общини, вони були власниками земельних ділянок, зокрема у межах полісу, і, отже, змушені були орендувати їх, виплачуючи до скарбниці поліса солідну орендну плату. Крім того, з них стягувалися податки, вищі, ніж із членів полісної общини, а також різного роду літургії (повинність багатих на суспільні потреби). Водночас вони не були представлені ні у народних зборах, ні у ВГДФП.

В *основі* таким чином поглиблюваного *розриву* між зростаючою економічною роллю і політичним безправ'ям зазначених кластерів, суперечностей між ними і членами общини, насамперед евпатридами, лежали, *по-перше*, редистрибутивний *перелив* значної частини доходів з ККл(С)Пт та ККл(С)Пе екзопривласнення членів згаданих кластерів у ОПКлКлК екзопривласнення ВГДФП з подальшим перерозподілом частини цих доходів між її членами; по-друге, невключеність мезопротоінститутів кластерів до системи протоінститутів, що впорядковують життєдіяльність полісу, а представників кластерів – до складу акторів КІ та ОПКлКлК ендопривласнення зазначеної системи пртоінститутів. І перша, і друга обставини аж ніяк не сприяли еквівалентності торгівлі між ремісниками та селянами, ремісниками та евпатридами, а також лояльному ставленню лихварів до боржників і навпаки. Отже, об'єктивно більшість ремісників, торговців і лихварів були зацікавлені в кардинальному реформуванні такої політичної системи, зламі родових економічних відносин, насамперед, у переділі землі. У цьому вони були солідарні з найбільш біднішим селянством.

Як відомо, у кластері евпатридів вже у VII ст. до н. е. позначилися відносно невеликі *групи прихильників реформ*. Їхня активність суттєво зросла у другій половині VII ст. до н. е. Потрібно розуміти, що така прореформаторська активність диктувалася не стільки альтруїстичними міркуваннями та співчуттям демосу, як цілком певними економічними інтересами. Значну частину зазначеної групи становили евпатриди, які на той час вже стали досить успішними акторами товарно-грошових та ринкових відносин, включили до складу об'єктів свого ККл(С)Пе екзопривласнення ремісничі майстерні, торгові лавки, морські судна, ломбарди та/або домоглися переливу частини елементів та піделементів екзопривласнення зазначених об'єктів з ККл(С)Пт (ККл(С)Пе) екзопривласнення ремісниками, торговцями, лихварями у своє ККл(С)Пе екзопривласнення³. Зрозуміло, евпатриди-"риночники" були зацікавлені у відповідних їх новим економічним інтересам рішеннях ВГДФП, а тому вимагали розширення складу і народних зборів, і ВГ.

До реформ підштовхувало і викликане успіхами "великої колонізації" зростання кількості *рабів* та їх економічної значущості. Патріархальне рабство поступалося *класичному*, і протоінститутів упорядкування першого було недостатньо для впорядкування останнього. Майже всі евпатриди і значна частина заможних селян, ремісників і торговців стали класичними рабовласниками, що неминуче мало відбитися на інституційному і політичному рівні.

Це саме стосується й ширшого контексту. Істотні зрушення VII століття до н. е. в системі своєння та соціальної структури поліса, експансія товарно-грошових та ринкових відносин багато в чому не відповідали сформованій у попередній період системі протоінститутів, а тому вимагали відповідної *трансформації* зазначеної системи та *формування адекватних власне інститутів*. Незважаючи на протидію евпатридів-"традиціоналістів" у VII столітті до н. е. відбуваються перші помітні політико-інституційні зміни.

Йдеться, *по-перше*, про кодифікацію звичайного права в Афінах, яке, до речі, слідувало за такою ж у деяких колоніальних полі-

³ Наприклад, евпатриди могли отримувати від ремісників, торговців і лихварів певну винагороду за ті чи інші владні "послуги".

сах. Поява законів Драконта і відповідних судів, з одного боку, обмежувала протоінституціональне свавілля евпатридів і в цьому сенсі відповідала інтересам поліса як цілого (Сергеев, 1963. С. 145), посилювало позиції КІ енопривласнення протоінститутів у порівнянні з ОПКлКлК привласненням. З іншого боку, обмеження можливостей того чи іншого тлумачення протоінститутів (залежно від обставин) змушувало ВГДФП опанувати *формування власне інститутів*. Звичайно, між її членами розгортається боротьба і за право такого формування, і за застосування власне інститутів. *Судовий інфорсмент* виконання законів мав бути доповнений *поліцейським*, що означало початок створення органів влади, відмінних від традиційних родових.

По-друге, були утворені *адміністративно-територіальні округи*, що не збігаються з родовим територіальним поділом, з відповідними органами для збору коштів на будівництво суден. Ймовірно, цей акт відповідав не тільки інтересам поліса як цілого. Члени ВГДФП були зацікавлені в переливі частини редирибутивно перерозподілених у ОПКлКлК екзосвоєння доходів у своє ККл(С)Пе екзосвоєння. Конкретними формами такого переливу могло бути направлення замовлень на будівництво суден тим ремісничим майстерням, які перебували в ККл(С)Пе екзосвоєнні евпатридів, або в тій чи іншій формі контролювалися ними, закупівля необхідних матеріалів у торговців, афілійованих з евпатридами тощо. У будь-якому разі очевидне *розкладання родового ладу самою родовою знаттю*, що переслідує своєкорисливі інтереси. Очевидно і те, що початок такого розкладання взаємопов'язаний із *зародженням держави*, бо зміцнення приватного компонента екзопривласнення, кодифікація права, суди, становлення поліцейських сил, перші спроби адміністративно-територіального поділу та єдиного податку є не що інше, як іманентні їй (державі) елементи та властивості.

Реформи Солона та тиранія Пісістрата

Реформаторська діяльність Солона стала прямим наслідком загострення згаданих вище суперечностей. Наскільки реформи сприяли пошуку адекватних форм їх пом'якшення, розв'язання та

руху? З погляду імперативного та небаченого раніше масштабного формування та введення в дію економіко-соціально-політичних власне інститутів, а також трансформації відповідних протоінститутів реформи є державним актом, а Солон постає архонтом-державником⁴. Але чи це означає, що державоформуючий поліс перетворився на державний, а ВГ – на орган державної влади?

Будь-які реформи, з одного боку, інституціоналізують та легітимізують реальні зміни, тобто ситуації "де-факто" надають статус "де-юре"; з іншого боку, знімають перешкоди на шляху назрілих змін і спрямовують їх у потрібне реформаторам русло; а з третього, не є вичерпними та в обов'язковому порядку успішними. Це вірно і для реформ Солона. Розглянемо цей пункт докладніше.

Введення *майнового цензу* і наділення багатьох метеків-ремісників правами *громадянства* інституціоналізувало реальне майнове розшарування полісної громади та економічну значущість ремісників і торговців. З самого початку передбачалося зберегти владні позиції *евпатридів* з урахуванням "п'ятисотмірності" доходів їх більшості, одночасно частково задовольнити політичні амбіції найбагатших ремісників і таким чином сформувати політичний союз акторів великого ККЛ(С)Пе екзопривласнення землі та інших засобів виробництва. Але це означало неминуче доповнення кланового компонента ВГ компонентом *корпоративним* та перетворення ОПКлКлК владно-власницького привласнення відповідних (згадуваних раніше) засобів, результатів виробництва та інститутів на *особисто-персональне кланово-корпоративно-колективне* (ОПКлКрК) з усіма наслідками. Досить швидко виявилось, що початок реформ зовсім не гарантує їх безболісне проведення та успішний результат.

По-перше, помітно посилилася протидія зазначеному реформаторському кроку з боку *евпатридів*-"традиціоналістів", об'єкти та результати ККЛ(С)Пе екзопривласнення яких були вже неконкурентоспроможними і не забезпечували їм (*евпатридам*) гідного становища у майновій ієрархії. Крім того, вони не могли миритися з втра-

⁴ Як відомо, з позицій інституціональної теорії саме масштабна та результативна інституційна діяльність центральної влади відрізняє державу від додержавних утворень.

тою провідних позицій у ВГ внаслідок "розбавлення" її неродовитими "вискочками".

По-друге, урівняння в політичних правах "нових" евпатридів і неродовитих багатіїв-ремісників, можливе широке представництво останніх у ВГ посилювало їх (евпатридів та неродовитих) солідарні позиції в частині "просування" та реалізації схожих економічних інтересів, але аж ніяк не пом'якшувало їх конкуренцію за а) обмежені об'єкти ККЛ(С)Пе екзопривласнення; б) не менш обмежені можливості, що надаються участю в ОПКлКрК своєнні доходів та інститутів. Як бачимо, ВГ стає ще більш суперечливим утворенням, бо перетворюється на сферу боротьби між собою "нових" евпатридів, евпатридів-"традиціоналістів", неродовитих багатіїв.

Завзятість протидії Солону із боку евпатридів-"традиціоналістів" надала реформа *боргового права*. Внаслідок "обнулення" всіх селянських боргів і відсотків за ними, заборони угод самозакладу евпатриди ризикували втратити значну частину об'єктів свого ККЛ(С)Пе екзопривласнення. Йдеться про припинення закріплення за ККЛ(С)Пе екзопривласненням евпатридів елементів розпорядження лівовою часткою доходів фетів і фактичного володіння їх землею (ці елементи поверталися в ККл(С)Пт екзопривласнення фетів), а також втраті відчутних доходів від продажу "самозакладених" фетів. Усе це значно послаблювало позиції евпатридів-"традиціоналістів" у ВГ.

Хоча б частково вкорочувати неприйняття вищевказаних реформ евпатридами був покликаний *закон про заповіти*, який надавав право кожному передавати свій клер та майно за заповітом тому, кому він вважає за потрібне (Сергеев, 1963. С. 175). По суті це означало, що ключові елементи екзопривласнення землі родом – розпорядження та захист від відчуження чужими, – передавалися з КІ у ККл(С)П форму. Отже, колективний компонент останньої, який раніше надавав широкі розпорядчі повноваження роду, втрачає колишню значущість, і ККл(С)П екзопривласнення землі починає трансформуватися у кланово-сімейно-приватну форму (Кл(С)П). Зрозуміло, *заможні евпатриди і неродові багаті* – нові громадяни отримали можливість на законних підставах множити свої земельні воло-

діння за рахунок селянських і значною мірою емансипуватися від свого роду, бо не тільки перед селянами, а й перед ними самими відкривалася реальна перспектива зміцнитися як акторам нового Кл(С)Пе екзопривласнення.

Проте перебудова земельних відносин відповідно до закону про заповіти була далека від "манни небесної". По-перше, заборонялося купувати землю вище за певну норму, тобто вводилося пряме обмеження на розміри земельних ділянок, екзопривласнюваних Кл(С)Пе чином. Отже, збільшені можливості оволодіння землею "новими" евпатридами і неродовитими багатіями було неможливо реалізувати у бажаній ними мірі⁵. По-друге, перед останніми були багато в чому беззахисними⁶ і небагаті евпатриди-"традиціоналісти". Вони стикалися із реальною загрозою вимушеного продажу землі, а соціальний кластер евпатридів – через появу у його складі "декласованих" елементів – з перспективою зниження політичної "ваги" кластера загалом. Цілком зрозуміло, що вже перші спроби реалізації закону про заповіти та обмеження на розміри землеволодінь аж ніяк не пом'якшили суперечності у "трикутнику" ""нові" евпатриди – евпатриди-"традиціоналісти" – неродовиті багаті".

Нові суперечності несла і реформаторська зміна соціально-економічного та політичного становища селян. З одного боку, по-перше, всі селяни ставали реальними учасниками еклесії (народних зборів, вищого органу влади), зевгіти (третій майновий стан, могли обиратися на нижчі посади) отримали право обиратися до ради чотирьохсот, а фети – суддями суду присяжних (*История Европы ...* 1988. С. 247–248; Сергеев, 1963. С. 177). Іншими словами, підвищувався їх статус у КІ своєнні відповідних об'єктів, у тому числі інститутів. По-друге, скасування боргового тягаря та угод самозакладу разом із законом про заповіти дозволяло їм "з чистого листа" (без боргів) і без оглядки на родові протоінститути почати реалізацію нових прав Кл(С)П екзопривласнення свого клеру та доходів з

⁵ У VI–V ст. до н.е. Аттика залишалася переважно країною середнього та дрібного землеволодіння, у якій навіть найбагатші рабовласницькі господарства не перевищували за площею кілька десятків гектарів (Сергеев, 1963. С. 175).

⁶ У тому числі і через втрату захисту роду від екзовідчуження землі.

нього, стати повноправними *особистими власниками* своїх СЛСол, не боячись бути проданими у рабство. Як бачимо, за задумом реформ, сфера селянського Кл(С)Пт екзопривласнення та особистого ендопривласнення помітно розширювалася.

З *другого боку*, ці можливості супроводжувалися новими викликами. *По-перше*, участь зевгітів і фетів в еклесії, раді чотирьохсот і суді присяжних певною мірою підкреслювала їхнє безправ'я у порівнянні з "п'ятисотмірниками" і вершниками⁷, що суперечило родовим протоінститутам рівності та меритократії. Як це не парадоксально, але фетам ставали набагато ближчі закликаючи повернутися до старих добрих часів евпатриди-"традиціоналісти", ніж "нові" евпатриди і неродовиті багаті. *По-друге*, "обнулення" боргів саме собою не усувало причин їх накопичення. Оскільки ж причини зберігалися, остільки банкрутство багатьох фетів лише відстрочувалося і відповідно до нового порядку мало завершитися продажем клерів і обезземелюванням із примарними надіями на підтримку роду і виграш у конкуренції з рабами за право працювати в господарстві великого землевласника. Цілком очевидно, що в такому разі суперечності між фетами і більш багатими зевгітами, вершниками та "п'ятисотмірниками" неминуче мали загостритися, бо саме представники зазначених майнових класів позбавляли фетів статусу акторів Кл(С)Пт екзопривласнення клерів.

По-третє, Солон відмовився від *переділу землі* відповідно до старих протоінститутів та з урахуванням демографічного розширення та неминучого "подрібнення" клерів, що не могла зупинити навіть успішна "велика колонізація". Жертвами наростаючого земельного "голоду" ставали передусім фети, найбідніші ремісники і торговці, тому їх протистояння з великими земельними власниками неминуче загострювалося. *По-четверте*, з успіхами "великої колонізації" до складу об'єктів Кл(С)Пе екзопривласнення членів трьох вищих майнових класів входить дедалі більша кількість рабів, починається інтенсивне витіснення останніми фетів – орендарів-

⁷ Наприклад, лише з майнового класу "п'ятисотмірників" могли обиратися архонти (*История Европы...*1988. С. 247), які відігравали ключову роль у власне інституційній (законотворчій) діяльності.

здольників та вільних найманих працівників – обезземелених фетів (Ілюшечкин, 1990. С. 177–179). Подібна ситуація складається й у ремеслі. Це означає, з одного боку, зближення позицій вільних бідняків, бідних метеків і рабів у їх протистоянні багатим, з другого – загострення конкуренції між вільними бідняками, метеками і рабами у боротьбі за виживання.

В умовах поглиблення суперечностей між соціальними кластерами й у самих кластерах, розширення зовнішньої експансії неминує зростала політична значущість реформування центральної влади, покликаної забезпечити сталий розвиток поліса як цілого, ідентифікацію та реалізацію загальнополісних інтересів, узгодження мезоінститутів різних кластерів. Таке реформування відповідало *імперативам державотворення*. Саме з цих позицій слід оцінювати, *по-перше*, запровадження майнового цензу, який відкрив шляхи для експансії приватної власності, а ВГ-пу – для неродовитих приватних власників; *по-друге*, певну політичну демократизацію за рахунок розширення складу та повноважень еклесії, створення ради чотирьохсот та суду присяжних; *по-третьє*, перші кроки до виділення гілок влади. Проте зазначені заходи виявились недостатніми для подолання олігархічно-аристократичного характеру ВГ. Родовиті архонти та ареопаг зберегли за собою верховну законодавчу, судову та виконавчу владу, і Солонові реформаторські "вкраплення" не могли змінити її природу, принаймні, у коротко- та середньостроковому періоді. Зміст та характер ВГ, як і раніше, не відповідав новим реаліям, а тому вона не змогла ні адекватно висловити загальнополісні інтереси, ні забезпечити баланс інтересів провідних соціальних кластерів. У гострій політичній боротьбі евпатридів, підтримуваних педіями (шляхетні землероби, підтримували владу олігархів), параліїв (середній стан, торговці, мореплавці, прихильники помірних законів) та діакріїв (жителі гір, найбільш бідніші, прагнули рівноправності – демократії) перемогли найбільш радикальні діакрії на чолі з Пісістратом, які виражали інтереси численної бідноти.

Тиранія – зовсім не винахід Пісістрата. Це феномен загальноогрецький, і його *явні* ознаки добре відомі: узурпація та режим

особистої влади, династичні амбіції, маневрування між інтересами соціальних страт, політика пряника та батого стосовно демосу. У *цивілізаційно-еволюційному* контексті тиранія є відносно нетривалою (кілька десятиліть) частиною перехідного періоду від аристократичної додержавної влади до демократичного устрою поліса-держави. Менш очевидні *соціально-економічні*, ноуменальні процеси. Розглянемо цей пункт докладніше.

При Пісістраті реформи Солона формально не були відкинута, зокрема у частині устрою центральної влади. Фактично ж поряд з її органами і над ними стояв Пісістрат, владні повноваження якого не були ні передбачені, ні обмежені, але які явно свідчили про його прагнення бути схожим на басилеїв (правителя невеликого поселення, який мав військову, жрецьку та судову владу) епохи "військової демократії". Підтримка народних зборів була йому забезпечена, оскільки більшість у ньому складали селяни-діакрії. Отже, всі посадові особи обиралися з його прихильників (Сергеев, 1963. С. 144, 182). Що це означало? *По-перше*, саме такий характер центральної (верховної) влади відповідав поглядам діакріїв та більшості селян, і не лише через ностальгію за "золотим віком" Кроноса. У своїй більшості селяни були акторами КІ енопривласнення багатьох військово-демократичних протоінститутів, зокрема періодичного переділу землі. З їхньої точки зору евпатриди в гонитві за баришами зрадили заповіти предків і закони родового братства, а тому заслуговували на відплату. Саме тому масові репресії Пісістрата проти евпатридів були підтримані селянством, тим більше, що внаслідок конфіскації та перерозподілу земель, а також запровадження централізованого кредиту та податкових пільг багато фетів змогли відновити та/або розширити земельні ділянки як об'єкти свого Кл(С)П екзопривласнення. Те, що вістря репресій було спрямоване насамперед проти особистих ворогів тирана, і він як власник копалень у Фракії помітно наростив свій земельний "клин", опинилось на другому плані.

Тим часом, і це *по-друге*, остання обставина мала важливе значення. У владно-власницькому своєнні поруч із різким зростанням значущості *особистого* компонента стає відчутним вплив ком-

понента *приватного*. Легітимні передумови трансформації ОПКлКрК власності в *особисто-персональне кланово-корпоративно-приватне колективне* (ОПКлКрПК) виникли після ухвалення закону про заповіти, який відкрив "шлюзи" для переливу частини об'єктів ОПКлКрК екзопривласнення в Кл(С)П. Здавалося б, ці "шлюзи" були закриті Пісістратом, який вигнав багатьох евпатридів – членів ВГ та акторів влади-власності. Однак, це не так. З одного боку, сам Пісістрат як актор Кл(С)Пе екзопривласнення копалень і землі не поминув нагоди використати своє виняткове становище у ВГ для множення об'єктів своєї кланово-сімейної приватноексплуататорської власності. З другого боку, подібним чином дозволялося діяти його наближеним. Незалежно від масштабів переливу об'єктів, передусім землі та доходів, з *самого спочатку* їх владно-власницьке екзопривласнення виступало як передумова, проміжний етап, спосіб Кл(С)Пе екзопривласнення. *Приватний* компонент входить у мережу влади-власності як своєрідний агент Кл(С)Пе своєння. Саме своєння, бо йдеться про привласнення і СЛСопр, і СЛСол, насамперед інститутів⁸.

По-третє, не можна недооцінювати деякі зміни в КІ своєнні та відповідному *колективному* компоненті влади-власності. Очевидно, розширення складу об'єктів КІ ендопривласнення (наприклад, введення всенародних Діонісій – одне з основних свят у Стародавній Греції на честь бога Діонісія) та екзопривласнення (будівництво храмів та інших громадських будівель та споруд) було б неможливим без зростання ролі колективного компонента в ОПКлКрПК своєнні ВГ-и, в тому числі за рахунок входження до її складу представників демосу. Але таке входження означало відносно посилення позицій *корпоративного* компонента влади-власності.

По-четверте, важливим наслідком зазначених зрушень стало відносно зміцнення позицій *найманої праці* на тлі експансії класичного рабства. Йдеться насамперед про найманих працівників

⁸ Трансформація ККл(С)П своєння в Кл(С)П і асиміляція владно-власницьким своєнням приватного компонента є чи не найбільш ранньою предтечею дуже поширеного в сучасних умовах феномена приватного привласнення тих об'єктів, які не відповідають йому за матеріально-речовим змістом (наприклад, знання, інформація).

держави, що народжується, – фетах-моряхах і міських бідняках, зайнятих на будівництві громадських будівель і споруд. Крім того, зросла кількість ремісничих майстерень, в яких поряд з рабами працювали і безземельні селяни (Сергеев, 1963. С. 182). З одного боку, наймана праця затверджується як важлива сфера самореалізації безземельних повноправних. Екзопривласнення земельної ділянки (клера) перестає бути винятковою умовою участі у народних зборах. З другого боку, загострюється суперечність між особою власністю безземельного повноправного на його робочу силу і Кл(С)Пе привласненням засобів виробництва. Класична експлуатація рабів доповнюється масовою експлуатацією найманих працівників – і неповноправних, і повноправних, причому їхніми експлуаторами стають і неповноправні ремісники та торговці.

В цих умовах завдання збереження владних "командних висот" у руках найбільших експлуаторів ускладнюється: щоб "гідно протистояти" експлуатованим, зокрема повноправним, колишнім протоінституціональним і військово-демократичним засобів вже недостатньо. Тому цілком зрозумілим є формування постійного найманого війська та посилення поліцейського корпусу. Якщо ж врахувати ще й запровадження тираном загального податку на доход, а також розвиток проксенії (інституту міжнародного права), ісополітії (рівне голосування та право бути обраним) та символи (рекомендаційні листи послам) (Сергеев, 1963. С. 269–270) – ранніх форм міжполісних правових взаємозв'язків, то образ поліса-держави стає більш зримим. "Вагітний" державою державоформуєчий поліс зазнає "родових потуг".

Народження демократичної полісної держави

З позицій стейтогенезу народження поліса-держави здебільшого завершується саме реформами Клісфена⁹. Введення територіальної системи адміністративного поділу означало роз'єднання членів родових союзів, фратрій (сукупність кількох родів, що становлять плем'я) і філ (родове об'єднання, община)

⁹ Клісфен, 570 р. до н. – 507 р. до н.е. – афінський політичний діяч, провів ряд важливих реформ, що підірвали вплив родової знаті та утвердили в Афінах демократичний устрій.

(*История Европы ...* 1988. С. 249), зведення старих філ до простих культових об'єднань. Права громадянства починають визначатися приналежністю не до роду, а до того чи іншого дему. Саме дем на чолі з виборним демархом стає базовою господарською, культурною, адміністративною та політичною одиницею (Сергеев, 1963. С. 185). Наявні історичні дані не дозволяють судити достовірно про відносини своєння в рамках дему, а також про об'єкти і характер своєння самого дема. Зрозуміло одне – рід втрачає будь-які легальні, власне інституційні розпорядчі права стосовно землі, а її Кл(С)П екзопривласнення досягає небаченого раніше рівня емансипації. Наділення правами громадянства багатьох метеків і вольновідпущенників (Сергеев, 1963. С. 185) розриває традиційний зв'язок між політичними правами і власністю на землю – *приватна власність* виривається з-під політичного підпорядкування землі як одному з ключових об'єктів привласнення і починає формувати передумови свого *панування над усім об'єктами*.

Щоправда, заходи щодо подальшої демократизації поліса – прийняття еклесією обов'язкових для всіх законів, розширення представництва у раді п'ятисот та суді присяжних рядових (бідних) громадян (*История Европы ...* 1988. С. 249), – означали зростання відносної значущості, *по-перше*, КІ привласнення не тільки власне інститутів, а й відповідних об'єктів (наприклад, неподільних земель); *по-друге*, колективного та корпоративного компонентів влади-власності. Отже, реформи Клісфена легімітизували та каталізували трансформацію ОПКлКрПК владно-власницького привласнення ВГДФП в *особисто-персонально-приватне корпоративно-кланово-колективне* (ОППКрКлК) привласнення. Мабуть, останнє разом з КІ привласненням виражає зміст народженої *державної* форми привласнення¹⁰, а ВГДФП стає *владною державною групою* (ВДГр).

Викликані зовнішніми та внутрішніми причинами греко-перська (490–449 рр.) та Пелопонеська (431–405 рр.) *війни* каталізували суперечливі процеси товаризації та натуралізації селянських господарств, привласнення й відчуження, прото- та власне інституціо-

¹⁰ Втім, це положення потребує більш ґрунтовного осмислення.

налізації, демократизації й олігархізації, зміцнення й ослаблення полісів-держав, регіональної централізації та децентралізації. В Афінах до часів Перікла¹¹ включно домінували розвиток товарного виробництва та ринку, демократизація та власне інституціоналізація, зміцнення держави та амбіції лідерства у грецькому світі. Це дозволило Афінам стати модератором гетерархічних та синархічних зв'язків між полісами, становлення та зміцнення Делоської симмахії (військово-політичний союз, що укладався між полісами), а потім – Афінської архе (держави), або Афінського морського союзу (об'єднання північних грецьких держав).

Історичний досвід свідчить, що у переважній більшості випадків політичні режими воюючих країн дрейфують від демократії до авторитаризму та тоталітаризму. В Афінах ж аналізованого періоду, навпаки, домінує демократизація. У 462 році могутній ареопаг перетворюється на простий суд з розгляду кримінальних злочинів, а його функції переходять до народних зборів. З 457–456 років представники як вищих, так і нижчих майнових класів отримали право обиратися архонтом (Сергеев, 1963. С. 233, 238). При Періклі народні збори перебирають на себе практично всі функції колегії архонтів; всі громадяни користуються повною свободою слова та законодавчою ініціативою, фактично скасовується майновий ценз, так що будь-який громадянин отримує право обиратися на будь-яку посаду (крім скарбника). Щоб бідняки могли користуватися цим правом, запроваджується оплата праці суддів, з казни оплачуються також моряки-фети (Сергеев, 1963. С. 244–247; *История Европы ...*, 1988. С. 288–289). Таким чином чіткіше позначаються три гілки державної влади – законодавча (народні збори), виконавча (рада п'ятисот, колегії архонтів та стратегів (воєначальників, полководців)), судова (суд присяжних) – як предтечі розвинених сучасних, більш зрілими стають власне інститути створення та трансформації. інститутів, держава дрейфує від *переважно відокремленої* та замкнутої організації аристократів, що обслуговує

¹¹ Перікл (ін.-грец. Περικλῆς, від πέρі + κλέος, — "оточений славою"; приблизно 494/493—429 роки до н. е.) — афінський державний діяч, один із "батьків-засновників" афінської демократії, та полководець.

їх інтереси, до статусу *представника всього суспільства*, утвореної останнім для реалізації суспільних інтересів та узгодження інтересів різних соціальних кластерів. За загальним визнанням, саме з реформами Перікла в Афінах завершується формування демократичного устрою в його класичній формі (*История Европы...*, 1988. С. 289; *Сергеев*, 1963. С. 243). Тим більш цікавою виглядає його соціально-економічна та інституційна "анатомія", у якій приховані рушійні сили наступних подій. Сподіваємось звернутися до цієї проблематики у наступних статтях.

Література

1. Илюшечкин В. П. (1990). Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах (Опыт системно-структурного исследования). Москва: Наука. 436 с.
2. История Европы (1988). Т. 1. Древняя Европа. Москва: Наука. 704 с.
3. Сергеев В. С. (1963). История Древней Греции. Москва: Изд-во восточной литературы. 531 с.

Надходження до редакції 18 січня 2022 року

Прорецензовано 28 січня 2022 року

Підписано до друку 11 квітня 2022 року

References

1. Ilyushechkin, V. P. (1990). Exploitation and property in estate-class societies (Experience of systemic and structural research). Moscow: Science [in Russian].
2. Ancient Europe (1988). In *History of Europe*, vol. 1. Moscow: Science [in Russian].
3. Sergeev, V. S. (1963). History of ancient Greece. Moscow: Publishing House of Oriental Literature [in Russian].

Received January 18, 2022

Reviewed January 28, 2022

Signed for printing April 11, 2022